

मॅन्युअल - १

कार्यालयाचा तपशील, कामकाज व कर्तव्ये

बृहन्मुंबईतील आपत्कालीन परिस्थिती हाताळण्याकरिता सन १९९९ मध्ये महानगरपालिकेच्या मुख्यालयात आपत्कालीन व्यवस्थापन कक्षाची स्थापना करण्यात आली. जुलै २००५ च्या प्रलयकारी पावसानंतर आणीबाणीची परिस्थिती प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी आपत्कालीन व्यवस्थापन कक्ष आधुनिक सेवासुविधांनी सुसज्ज करण्यात आला. त्याहीपुढे जाऊन आता विविध अत्याधुनिक सेवासुविधांसह नियंत्रण कक्ष अद्ययावत करून महानगरपालिका मुख्यालयामध्ये दुस-या मजल्यावर पूर्णतः स्थलांतरित करून कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण:-

आपत्ती व्यवस्थापन कायदा २००५ (२००५ चा ५३) चे कलम २५ मधील (१), (२) आणि (४) या तरतुदी अन्वये प्रदान केलेल्या अधिकारानुसार आणि महाराष्ट्र जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन नियम २ नुसार वर्ष २०११ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे महानगरपालिका आयुक्त यांची पदसिद्ध अध्यक्ष (कार्यकारी अधिकारी) म्हणून नियुक्ती करून बृहन्मुंबई आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली.

मा. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशानुसार आणि शासन निर्णयान्वये वर्ष २०१८ मध्ये मुंबई शहर व मुंबई उपनगरांसाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणांची स्थापना करण्यात आली आहे. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेतील वरिष्ठ अतिरिक्त महापालिका आयुक्त यांची मुंबई शहर व मुंबई उपनगरांसाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणांचे पदसिद्ध अध्यक्ष (कार्यकारी अधिकारी) म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाची मुख्य कार्ये:

१. आपत्कालीन व्यवस्थापनाशी संबंधित सर्व बाबींसाठी एकाच ठिकाणाहून खोत.
२. धोक्यांची तीव्रता व जोखीम मूल्यमापन
३. प्रतिबंध व सज्जता
४. हानीची तीव्रता कमी करणे
५. प्रतिसाद
६. सावरणे आणि पुनर्बांधणी
७. प्रशासन व स्थानिक कक्ष/ क्षेत्रीय पथके यांच्या दरम्यान निर्देश आणि नियंत्रण संस्था म्हणून कार्य.
८. नागरिकांना पूर्वसूचना देणे
९. आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये अन्न व पाणी याची व्यवस्था करणे.
१०. आपदग्रस्त जखमी व्यक्तींना वाहून नेण्याची व्यवस्था करणे.
११. आपत्कालीन स्थितीत गंभीर जखमी व्यक्तींसाठी तातडीने वाहन व्यवस्था करणे.
१२. तात्पुरते निवारे उभारण्यासाठी समन्वय साधणे.
१३. अशासकिय सामाजिक संस्थांच्या प्रतिनिधींसमवेत समन्वय साधणे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाची प्रमुख उद्दिष्टे:

१. कोणत्याही आपत्ती दरम्यान जलद व प्रभावी प्रतिसादाची खात्री देणे.
२. प्रतिसाद देणा-या सर्व यंत्रणांमध्ये समन्वय सुधारणे.
३. आपत्तीशी संबंधित माहिती नागरिकांना पुरविणे.
४. सर्व स्तरांवर तयारीकरिता प्रोत्साहन देणे.
५. आपत्कालीन परिस्थितीतील सर्व बाधितांना सहाय्य करणे.
६. अपेक्षित आणि अनपेक्षित आणीबाणी संदर्भात नागरिकांना सतर्क करणे.
७. नागरिक व भागधारक यांना प्रशिक्षण देणे.

आणीबाणी कृती केंद्र (EOC):

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभाग संपूर्ण वर्षभर २४ तास अविरत कार्यरत असतो. सदर विभाग हा प्रशासन व स्थानिक कक्ष/क्षेत्रीय पथके यांच्या दरम्यान निर्देश आणि नियंत्रण प्रतिनिधी म्हणून कार्य करतो. आपत्कालीन व्यवस्थापनाशी संबंधित सर्व बाबी या एका ठिकाणाहून उपलब्ध होतात. आपत्ती दरम्यान जलद आणि प्रभावी प्रतिसाद देण्यासाठी विविध यंत्रणाशी येथून समन्वय साधला जातो.

१. थेट संपर्क दूरध्वनी सुविधा
२. महत्त्वाच्या इतर यंत्रणांशी प्रभावी समन्वय साधण्यासाठी ५३ ठिकाणांशी जोडलेले अतिउच्च वारंवारिता (VHF Very High Frequency) विनतारी संच.
३. ताज्या बातम्यांची माहिती असावी म्हणून प्रमुख वृत्तवाहिन्यांचे अवलोकन करण्यासाठी दूरचित्रवाणी संच.
४. इतर यंत्रणांशी समन्वय साधण्यासाठी मागताक्षणी हॅम रेडीओची व्यवस्था.
५. १९१६ या मदतसेवा दूरध्वनी क्रमांकावर नागरिक बृहन्मुंबई महानगरपालिकेस मोठ्या अथवा किरकोळ दुर्घटना तसेच आग, भूकंप, बॉम्बस्फोट इत्यादींबाबत माहिती पुरवू शकतात.
६. २४ प्रशासकिय विभाग नियंत्रण कक्ष, ३ मोठी व २ उपनगरीय रुग्णालये आणि २२ महत्त्वाच्या बाह्य यंत्रणा यांना जोडणा-या ५२ हॉटलाईन्स. शहर व उपनगरातील सद्यपरिस्थितीविषयी अद्यावत माहितीचे या विविध यंत्रणांसोबत आदान-प्रदान करण्यात येते.
७. आपत्ती व्यवस्थापन कृतींवर देखरेख करण्यासाठी ६२०० मि.मी. लांब व १७४४ मि.मी. उंचीची एक व्हिडीओ वॉल उभारण्यात आली आहे. मुंबई पोलिसांनी महानगरात लावलेले ५२७२ सीसीटीव्ही कॅमेरे, वाहतूक पोलिसांच्या अखत्यारीत असलेले २३१ सीसीटीव्ही कॅमेरे, महानगरपालिकेच्या पर्जन्य जलवाहिनी विभागाने लावलेले ७ सीसीटीव्ही कॅमेरे यांच्यामार्फत होणारे थेट प्रक्षेपण या व्हिडीओ वॉलवर पाहता येते.
८. ग्रंथालय: सुसज्ज ग्रंथालय सुविधा उपलब्ध आहे. आपत्ती व्यवस्थापन, आपत्कालीन आराखडे, सुनियोजित कार्यपध्दती, प्रकरणांचा अभ्यास इत्यादींशी संबंधित पुस्तके संदर्भासाठी उपलब्ध आहेत.
९. सभागृह: प्रसार माध्यमांना माहिती देण्याकरिता व आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित बैठकांसाठी ६० आसनांची व्यवस्था असलेले दृकश्राव्य संयंत्रणेसह सुसज्ज सभागृह आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागात खालील प्रकारच्या तक्रारींची नोंदणी केली जाते:

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागामार्फत बृहन्मुंबईत संभाव्य असलेल्या ३२ नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींना पुढे १०२ उपमुख्य आपत्तींमध्ये वर्गीकृत करण्यात आले आहे यामध्ये मुख्यतः लहान मोठ्या दुर्घटना, दरड कोसळणे, झाडे पडणे किंवा अनधिकृत वृक्षतोड, पाणी तुंबणे, घर पडणे, शॉर्टसर्किट, पूरपरिस्थिती, भूकंप, बॉम्बस्फोट इत्यादींचा समावेश आहे. या घटनांची नोंद घेऊन त्या तात्काळ संबंधित यंत्रणांना कळवून घटनास्थळी मदत यंत्रणा पोहोचविण्याची व्यवस्था केली जाते.

स्वयंचलित हवामानदर्शक संयंत्र:-

- हवामानाची तत्क्षणी अचूक माहिती प्राप्त करण्यासाठी संपूर्ण मुंबई महानगरात विविध ठिकाणी ६० स्वयंचलित हवामान दर्शक संयंत्रे उभारली आहेत.
- हवामानाची वास्तविक माहिती दर १५ मिनिटांनी अद्यावत केली जाते.
- या माहितीचे परीक्षण, विश्लेषण केले जाते आणि त्याआधारे आवश्यकतेनुसार धोक्याचे इशारे दिले जातात.

रडार पातळी ट्रान्समीटर्स:-

- नद्या आणि तलावांमधील पाण्याची पातळी ओळखण्यासाठी रडार पातळी ट्रान्समीटर्स स्थापित करण्यात आले आहेत. ही संयंत्रे थेट आपत्ती नियंत्रण कक्षास तत्क्षणाची वास्तविक माहिती पुरवतात.
- यामुळे पूरपरिस्थितीत संबंधित दहिसर, पोईसर, वाकोला, मिठी, ओशिवरा या नद्या व पवई, विहार तलाव यांच्या परिसरातील सखल भागातून नागरिकांचे लवकर स्थलांतर करण्यास मदत होईल.

आपत्ती व्यवस्थापन संकेतस्थळ:-

'dm.mcgm.gov.in' या संकेतस्थळावर पुढीलप्रमाणे माहिती दर्शविली जाते: भरती-ओहोटी वेळापत्रक, भारतीय हवामान खात्याकडून प्राप्त हवामान अंदाज, दर १५ मिनिटांनी थेट अद्यावत होणारे हवामानाचे परिमाण, रस्ते वाहतुकीची सद्यस्थिती, उपनगरीय रेल्वे वाहतूक सद्यस्थिती, हवाई वाहतूक सद्यस्थिती.

आपत्ती व्यवस्थापन ऍप:-

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने ऍड्रॉईड व आयओएस प्रणालीवर उपलब्ध असणारा आपत्ती व्यवस्थापन ऍप तयार केला आहे. बृहन्मुंबई परिसरातील पर्जन्यमानाची माहिती आणि हवामानाचे इतर मापदंड यांची थेट आणि दर १५ मिनिटांनी तापमान, हवेचा दाब, आर्द्रता, हवेचा वेग याची अद्यावत होणारी माहिती, वळविण्यात आलेली रस्ते वाहतूक, हवामान खात्याकडून प्राप्त झालेला हवामान अंदाज, जवळपासची रुग्णालये, पोलीस स्थानके, अग्निशमन केंद्र आणि विभाग कार्यालये यांना जीओ-टॅग करण्यात आले असून, नागरीकांसाठी ही माहिती उपलब्ध आहे. आपदग्रस्त व्यक्तींचा मागोवा घेण्यासाठी एसओएस बटण उपलब्ध करण्यात आले आहे. जनजागृतीकरिता तयार करण्यात आलेल्या २० व्हिडीओ चित्रफिती या ऍप वर उपलब्ध आहेत.

आणीबाणी मदत कार्ये (यंत्रणा) (ESF):-

- आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाचा अविभाज्य भाग म्हणून आणीबाणी मदत कार्ये (ESF) या संकल्पनेअंतर्गत १४ आणीबाणी मदत यंत्रणांची निवड करण्यात आली आहे. आपत्कालीन परिस्थितीतील कार्ये यामध्ये पूर्वनियोजन व सज्जता, आपत्तीप्रसंगी प्रतिसाद व आपत्तीनंतर तातडीने सावरणे यांचा समावेश आहे.
- एखाद्या मोठ्या आपत्तीनंतर किंवा जिथे तात्काळ प्रतिसादाची आवश्यकता आहे, अशा आणीबाणीच्या परिस्थितीत, संबंधित प्रमुख यंत्रणा अशा प्रसंगातील प्राथमिक गरजा शोधून काढेल आणि इतर पूरक यंत्रणा व आणीबाणी मदत प्रतिनिधी यांच्या सहाय्याने कार्यवाही करून मुंबईतील संबंधित बाधित परिसरात संसाधने तैनात करतील.
- शांततेच्या काळात प्रत्येक मदत यंत्रणा नियमितपणे गृहित नियोजनांचा आढावा घेऊन, रंगीत तालीम व 'टेबलटॉप' सराव करून, सुनिश्चित कार्यप्रणालींची निश्चिती व पुनरावलोकन करून योग्य नियोजन करते व आणीबाणी परिस्थितींसाठी नेहमी सुसज्ज होते.
- पूर्वतयारी व नियोजन या दोन्ही कृती आवश्यक आहेत. ज्यामुळे योग्य प्रतिसाद देण्याची क्षमता विकसित होते व आपत्ती काळातील धोका कमी करण्यासाठी कच्चे दुवे शोधण्यास मदत होते.

आणीबाणी मदत यंत्रणेची कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:-

अ.क्र.	आणीबाणी मदत कार्ये	नेतृत्व करणारी संस्था
१.	संदेशवहन	आपत्कालीन व्यवस्थापन विभाग, बृहन्मुंबई महानगरपालिका
२.	सार्वजनिक सुरक्षा, कायदा व सुव्यवस्था	मुंबई पोलीस
३.	अग्निशमन	मुंबई अग्निशमन दल
४.	शोध व बचाव कार्ये	मुंबई अग्निशमन दल
५.	परिवहन	परिवहन आयुक्त
६.	सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता	कार्यकारी आरोग्य अधिकारी, बृहन्मुंबई महानगरपालिका
७.	साधनसामुग्रीचे व्यवस्थापन	आपत्कालीन व्यवस्थापन विभाग, बृहन्मुंबई महानगरपालिका
८.	माहिती व्यवस्थापन	जनसंपर्क अधिकारी, बृहन्मुंबई महानगरपालिका
९.	सार्वजनिक देखभाल, गृहनिर्माण व मानवी सेवा	शिक्षण अधिकारी, बृहन्मुंबई महानगरपालिका
१०.	मदत पुरवठा	जिल्हाधिकारी
११.	उर्जा (विद्युत, वायू व इंधन)	बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा व परिवहन उपक्रम (बेस्ट)
१२.	उपयोगिता सेवा	उपआयुक्त (विशेष अभियांत्रिकी), बृहन्मुंबई महानगरपालिका
१३.	सार्वजनिक बांधकाम व पायाभूत सुविधा	संचालक, (अभियांत्रिकी सेवा व प्रकल्प) बृहन्मुंबई महानगरपालिका
१४.	खनिजजन्य तेल व धोकादायक सामुग्री	संचालक, औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य (डिश)

भौगोलिक माहिती प्रणालीवर आधारित समादेशन व नियंत्रण पध्दती (GIS):-

आपत्कालीन परिस्थितीत जलद व दर्जेदार प्रतिसाद देता यावा तसेच याकरीता योग्य निर्णय घेता यावा यासाठी सहाय्य करणारी व तपशिलवार माहिती अंतर्भूत असणारी संगणकीकृत कार्यप्रणाली आपत्ती व्यवस्थापन विभागाने विकसित केली आहे. यासाठी संगणक आधारित ऍप्लीकेशन तंत्रज्ञान विकसित करण्यात आले असून, ज्यामध्ये स्थानिक तसेच विशेषतापूर्ण माहितीचा समावेश आहे. या वैशिष्ट्यपूर्ण माहितीसाठी विविध भागधारकांकडून आधारभूत माहिती संकलित करण्यात येते. आपत्कालीन परिस्थिती योग्यरित्या हाताळण्यासाठी किंवा आपत्तीचे शास्त्रशुद्ध पध्दतीने निराकरण करण्यासाठी स्थानिक भौगोलिक माहिती तसेच सामाजिक-आर्थिक माहिती यांचा एकत्रित विचार करून अधिक सारासार निर्णय घेणे आवश्यक असते. या प्रकारच्या आपत्ती व्यवस्थापन कामामध्ये भौगोलिक माहिती प्रणाली अर्थात 'जी.आय.एस.' हे प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे.

आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागास खालील बाबींकरिता सहाय्य करणे हे 'जी.आय.एस.' प्रणाली विकसित करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे:-

1. आपत्ती पूर्व नियोजन आणि सुसज्जता
2. अंदाज आणि पूर्व इशारा
3. निर्णय सहाय्यक प्रणाली
4. नुकसान मूल्यांकन आणि मदत व्यवस्थापन

'जी.आय.एस.' प्रणाली ही विविध थीमवर वैविध्यपूर्ण माहिती एकत्र करून समोर उभ्या ठाकलेल्या परिस्थितीत योग्य निर्णय घेण्यासाठी आपत्कालीन व्यवस्थापन विभागाला सक्षम बनवते.

1. आपत्कालीन व्यवस्थापन विभाग सूक्ष्म आणि स्थूल असे दोन्ही प्रकारचे नकाशे तयार करू शकतो. ज्यात विविध धोक्यांमध्ये विविध स्तरापर्यंत किती हानी पोहोचू शकते, ते दर्शवता येईल.
2. अबाधित राहणारी ठिकाणे किंवा तुलनेने सुरक्षित ठिकाणे शोधली जाऊ शकतात.
3. भूपृष्ठावरील सामान्य संपर्कामध्ये अडचणींचे प्रसंग उद्भवल्यास, मदत शिबीरे आणि महत्त्वाची ठिकाणे यांच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी पर्यायी मार्ग शोधले जाऊ शकतात.
4. सुलभ अशा मदत व बचाव कार्याचे नियोजन करून ते पार पाडता येऊ शकते.

शहर आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण व संशोधन केंद्र (CIDM) :-

महापालिकेतील मुख्य आपत्कालीन नियंत्रण कक्षात काही समस्या उद्भवल्यास समन्वय कार्य अबाधितपणे व्हावे यासाठी पर्यायी नियंत्रण कक्ष (Backup Control Room) शहर आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था, परळ येथे कार्यरत आहे. सदर बॅकअप नियंत्रण कक्ष मुख्य नियंत्रण कक्षाप्रमाणेच हॉट लाईन्स, विनतारी यंत्रणा, हॅम रेडियो यांनी जोडलेला आहे.

आपत्कालीन प्रसंगादरम्यान आपत्तींचे व्यवस्थापन सुनिश्चित पध्दतीने व्हावे, आपत्कालीन परिस्थिती योग्य प्रकारे हाताळली जावी तसेच आपत्कालीन व्यवस्थापनाची जनजागृती करून समाजातील विविध घटकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी महापालिका, शासन, खाजगी कंपन्या, शालेय-महाविद्यालयीन विद्यार्थी, वैद्यकीय अधिकारी, पोलीस इत्यादींना आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रथम प्रतिसादक प्रशिक्षण नियमीतपणे दिले जाते.

आपत्ती व्यवस्थापनाविषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी, सर्व सोयीसविधांनी युक्त आपत्ती विषयक 3D चित्रफिती दाखवता येतील असे 3D सभागृह, शैक्षणिक दालन विकसित करण्यात आले आहे. ज्याद्वारे शालेय व महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना भुकंप, त्सुनामी, भुस्खलन, आग इ. आपत्ती व्यवस्थापन याबाबतची माहिती मिळू शकेल. विविध आपत्ती संदर्भात सखोल माहिती देण्याकरिता आर्ट गॅलरीची उभारणी करण्यात आली असून यामध्ये विविध परस्पर संवादी प्रतिमा, प्रतिकृती, भिक्तीचित्रे इत्यादीची उभारणी करण्यात आली आहे.

पदव्युत्तर पदविका पाठ्यक्रम (PGDDFISM):-

आपत्कालीन व्यवस्थापनाचे महत्व व भविष्यातील या विषयाबाबत वाढत जाणारी व्याप्ती लक्षात घेता, नागरिक तसेच, शासकिय यंत्रणाना आपत्कालीन व्यवस्थापन विषयाबाबतची अधिकाधिक माहिती व त्याबाबतचे योग्य प्रशिक्षण प्राप्त व्हावे, विविध औद्योगिक संस्थांमध्ये, कारखान्यांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन योग्यप्रकारे होऊन त्यायोगे नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींमुळे होणारी वित्त व जिवीत हानी कमीत कमी व्हावी याकरिता आपत्कालीन व्यवस्थापनाचा 'Post Graduation Diploma in Disaster, Fire & Industrial Safety Management' (PGDDFISM) एक वर्षाचा पदव्युत्तर पदविका पाठ्यक्रम बृहन्मुंबई महानगरपालिका आणि मुंबई विद्यापिठाशी संलग्न असलेली गरवारे इन्स्टिट्यूट ऑफ करीअर एज्युकेशन अँड डेव्हलपमेंट संस्था (GICED) यांच्यामार्फत एकत्रितरित्या सुरु करण्यात आला आहे.

शहर आपत्ती प्रतिसाद पथक (CDRF):-

राष्ट्रीय पातळीवर आधारित राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद पथक (NDRF) व राज्य पातळीवर आधारित राज्य आपत्ती प्रतिसाद पथक (SDRF) या प्रमाणे बृहन्मुंबईकरिता शहर आपत्ती प्रतिसाद पथकाची (CDRF) निर्मिती करण्यात आली आहे. मुंबई शहर व उपनगरातील मोठ्या आगी, ढासळलेली बांधकामे, रासायनिक, जैविक, किरणोत्सरी आणि आण्विक (CBRN) आपत्तींमध्ये प्रतिसाद देण्यासाठी स्वयंक्षमता विकसित करणे हा यामागील मुख्य उद्देश आहे. सद्यस्थितीत महापालिकेचे वैद्यकीय अधिकारी / रुग्णसेवक, अग्निशमन अधिकारी, सुरक्षा रक्षक यात समाविष्ट करण्यात आले आहेत.

मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी विभाग:-

नागरी तक्रारी नोंदविण्याकरिता ऑन-लाईन सॅप तक्रार कार्यप्रणाली (CPWM Module) सन २००० पासून सुरु करण्यात आली आहे. मध्यवर्ती तक्रार नोंदणी विभाग २४X७ कार्यरत असते. मध्यवर्ती तक्रार कक्षामधील १९१६ या मदतसेवा क्रमांकावर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेशी संबंधित नागरी सेवा-सुविधांबाबतच्या तक्रारी नोंदविल्या जातात व

सॅप तक्रार कार्यप्रणालीतून संबंधित खात्यास ऑनलाईन पाठविण्यात येतात. बृहन्मुंबई महागनरपालिकेच्या <http://portal.mcgm.gov.in> या संकेतस्थळावर नागरिक स्वतः ऑनलाईन तक्रारी नोंदवू शकतात.

ऑनलाईन (सॅप) तक्रार कार्यप्रणालीमध्ये विहित वेळेत निराकरण न झालेल्या तक्रारी ठराविक काळानंतर स्वयंचलित पध्दतीने पुढील वरिष्ठ अधिका-यांपर्यंत पोहोचतात. जसे की, सहाय्यक आयुक्त-उपआयुक्त-अतिरिक्त आयुक्त आणि अखेरीस महापालिका आयुक्त या क्रमाने तक्रारी पुढे पोहोचतात.